

Κεφάλαιο Α΄

Η πολιτική και πνευματική ζωή
στη Βουλγαρία κατά το 14^ο αιώνα

Α. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 14^ο ΑΙΩΝΑ

Η πολιτική ζωή στη Βουλγαρία του 14^{ου} αιώνα προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις εξελίξεις που είχαν δρομολογηθεί έναν αιώνα νωρίτερα, στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Κατά την εποχή εκείνη η αποδυνάμωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που επισφραγίστηκε με την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς σταυροφόρους, έδωσε την ευκαιρία στις φυγόκεντρες τάσεις, που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στο σώμα της χιλιόχρονης αυτοκρατορίας, να εκδηλωθούν ορμητικές και ανεξέλεγκτες¹. Αποτέλεσμα της αποσύνθεσης και της εσωτερικής παρακμής, στην οποία βρισκόταν τότε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ήταν η εμφάνιση άλλων πρωταγωνιστών στη βαλκανική πολιτική σκηνή κατά το 14^ο αιώνα. Δυνάμεις, όπως η Σερβία των Νεμανιδών, η Βουλγαρία των Ασενιδών, οι φραγκικές και ιταλικές αποικίες της ανατολικής Μεσογείου και τέλος οι Οθωμανοί Τούρκοι, εμφανίστηκαν και υπερίσχυσαν έναντι του αποδυναμωμένου Βυζαντίου, διεκδικώντας το ρόλο του πρωταγωνιστή. Αξιοσημείωτο είναι, μάλιστα, ότι διαδοχικά όλες οι παραπάνω δυνάμεις ανέλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο και κατεύθυναν για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα τις πολιτικές εξελίξεις².

Το δεύτερο Βουλγαρικό Κράτος (1185-1393), που η ίδρυσή του ξεκινά με τον αγώνα των αδελφών Πέτρου και Ασέν³, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση επικράτησης των εν λόγω φυγόκεντρων τάσεων που ενθάρρυνε η εσωτερική αποδιοργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Με το αποσχιστικό επαναστατικό κίνημα, που ξεκίνησε το 1185, οι δύο αδελφοί έθεσαν τις βάσεις του νέου Βουλγαρικού Κράτους, το οποίο μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό

---

1. Σχετικά με την πορεία παρακμής που ακολούθησε το Βυζαντινό Κράτος και τις φυγόκεντρες τάσεις που εκδηλώθηκαν τότε βλ. Α. Α. Vasiliev, *Ίστορία*, σελ. 539 κ. εξ., G. Ostrogorsky, *Ίστορία*, σελ. 71-91, Ί. Καραγιαννόπουλου, *Ίστορία*, σελ. 286 κ. εξ.

2. Α. Α. Vasiliev, *Ίστορία*, σελ. 625 κ. εξ., G. Ostrogorsky, *Ίστορία*, σελ. 97 κ. εξ., Ί. Καραγιαννόπουλου, *Κράτος*, σελ. 225 κ. εξ.

3. G. Acropolitae, *Opera*, 20.9 κ. εξ., N. Choniatae, *Historia*, 369.58 κ. εξ., Μ. Χωνιάτου, *Λόγος έγκωμιαστικός*, 245.65-250.74. Από τα σύγχρονα έργα βλ. ενδεικτικά P. Petrov, *Văzstanovjavane na bălgarskata dărzava 1185-1197*, Sofia 1985, *Istoriija na Bălgarija*, σελ. 118 κ. εξ. και *Istoriija na blgarskija narod*, σελ. 212 κ. εξ. όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

διάστημα κατάφερε να εδραιωθεί και να επεκταθεί. Κάτω από την εξουσία τους, το νέο κρατικό μόρφωμα γρήγορα αναδείχτηκε σε υπολογίσιμη βαλκανική δύναμη⁴. Η επιτυχημένη όμως βασιλεία των δύο ιδρυτών του Βουλγαρικού Κράτους διακόπηκε απότομα, καθώς και οι δύο έχασαν διαδοχικά τη ζωή τους εξαιτίας των εσωτερικών συγκρούσεων που προκάλεσε η ισχυρή αριστοκρατία των βογιάρων⁵. Παρά τη απώλεια όμως των δύο πρώτων ηγεμόνων του, το νεαρό Βουλγαρικό Κράτος δεν σταμάτησε την πρόοδό του. Την επιτυχημένη πολιτική του Ασέν και του Θεοδώρου-Πέτρου ακολούθησε και ο τρίτος αδελφός τους, ο περίφημος Ιωαννίκιος ή Ιωαννίτζης (ο Σκυλογιάννης των βυζαντινών ή Καλογιάννης των βουλγαρικών πηγών). Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του (1197-1207), που συνέπεσε με τη Δ' Σταυροφορία, η Βουλγαρία έγινε ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Μάλιστα, μετά την ήττα των Λατίνων έξω από την Ανδριανούπολη και την αιχμαλωσία του ίδιου του αυτοκράτορα Βαλδουίνου (άνοιξη του 1205), ο Ιωαννίκιος έγινε ο ισχυρότερος ηγεμόνας της περιοχής⁶. Παρά τις επιτυχίες του όμως δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους εσωτερικούς του αντιπάλους. Έτσι και αυτός είχε την ίδια τύχη με τους αδελφούς του: δολοφονήθηκε μπροστά στα τείχη της Θεσσαλονίκης, ενώ την πολιορκούσε⁷.

Μετά το θάνατο του Ιωαννίκιου ακολούθησε μια περίοδος αστάθειας και κρίσης, υπό τη διακυβέρνηση του τσάρου Βορίλου (1207-1218)⁸, η οποία τερματίστηκε με την άνοδο στο θρόνο του Ιωάννη-Ασέν Β⁹. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του το Βουλγαρικό Κράτος έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του και αναδείχτη-

4. Ch. Anastasoff, *The Bulgarians*, σελ. 50, Ν. Τοντόροφ, *Ιστορία*, σελ. 29.

5. G. Acropolitae, *Opera*, 20.24-21.5, και *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 131, *Istorija na bǎlgarskija narod*, σελ. 221.

6. *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 139 κ. εξ., *Istorija na bǎlgarskija narod*, σελ. 229 κ. εξ.

7. G. Acropolitae, *Opera*, 23.19-23.25 και Ί. Σταυρακίου, «Λόγος εις τὰ θαύματα», 371.28-372.10, όπου διασώζεται μία λαϊκή αντίληψη που απέδιδε το θάνατο του Ιωαννίκιου σε επέμβαση του προστάτη της Θεσσαλονίκης Αγίου Δημητρίου, καθώς και *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 145-247, και *Istorija na bǎlgarskija narod*, σελ. 234.

8. *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 148-152, *Istorija na bǎlgarskija narod*, σελ. 236-241.

9. *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 162-163, Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οί βαλκανικοί λαοί*, σελ. 179.

κε ως η ισχυρότερη βαλκανική δύναμη¹⁰, ιδίως μετά τη μάχη της Κλοκοτνίτσας (1230)¹¹. Την περίοδο αυτή μάλιστα λύθηκε και το εκκλησιαστικό πρόβλημα, που είχε προκύψει μετά την αντικανονική ανύψωση της Εκκλησίας του Τυρνόβου σε Πατριαρχείο και έτσι η Εκκλησία της Βουλγαρίας αποκαταστάθηκε στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹². Η ακμή όμως του Βουλγαρικού Κράτους δεν έμελλε να διαρκέσει για πολύ. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη-Ασέν Β' (1241) το κράτος του άρχισε να αποσυντίθεται¹³. Οι διάδοχοί του δεν διέθεταν ούτε τη δύναμη ούτε την πείρα για να το διατηρήσουν ενωμένο και ισχυρό. Έτσι, τα αμέσως επόμενα χρόνια η Βουλγαρία έχασε τη μία μετά την άλλη τις κτήσεις της και μάλιστα κινδύνευσε ακόμα και η ίδια η υπόστασή της, όταν οι πανίσχυροι Τάταροι έκαναν την εμφάνισή τους στην περιοχή¹⁴. Από εδώ και στο εξής αδύναμοι κυβερνήτες διαδέχονταν ο ένας τον άλλο στο θρόνο του Τυρνόβου¹⁵. Η παρακμή του κράτους κορυφώθηκε με την απόσχιση του δυτικού του τμήματος (1281), το οποίο αποτέλεσε ξεχωριστή κρατική οντότητα με πρωτεύουσα το Βιδίνιο¹⁶.

10. Η ισχύς καθώς και η ακμή του Βουλγαρικού Κράτους υπό την ηγεσία του Ιωάννη-Ασέν πιστοποιείται τόσο από τα διευρυμένα γεωγραφικά του όρια όσο και από την ανθηρή οικονομική του κατάσταση που επέτρεψε στον τσάρο αυτόν να κόψει για πρώτη φορά στην ιστορία της μεσαιωνικής Βουλγαρίας δικά του νομίσματα. Βλ. σχετ. Μ. Dinić, *The Balkans*, σελ. 527 κ. εξ., Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί*, σελ. 181 κ. εξ. και G. Ostrogorsky, *Ίστορία*, σελ. 114 κ. εξ.

11. Για τη μάχη της Κλοκοτνίτσας, όπου τα βουλγαρικά στρατεύματα εκμηδένισαν τη δύναμη του δεσπότη της Ηπείρου Θεοδώρου Αγγέλου βλ. G. Acropolitae, *Opera*, 41.11-42.20, Ν. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή ιστορία*, Ρ. Γ. 148,149 Β-Σ και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σελ. 81 κ. εξ., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

12. Ν. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σελ. 30, G. Acropolitae, *Opera*, σελ. 55 και Ί. Ταρνανίδου, *Η διαμόρφωσις*, σελ. 146 κ. εξ.

13. Και στην περίπτωση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται η παρατήρηση που διατύπωσε ο Μίλερ σχετικά με τα μεσαιωνικά Σλαβικά Κράτη: «Η ιστορία τής Χερσονήσου του Αΐμου αποδεικνύει ότι η ευημερία των Σλαβικών εθνών σχεδόν πάντοτε συνδέεται μετά του βίου ενός άνδρος, ότε δ' ούτος έκλειπει, τό έθνος παρακμάζει μετ' αυτού». W. Miller, *Ίστορία*, σελ. 52.

14. *Istoriija na Bǎlgarija*, σελ. 264 κ. εξ., *Istoriija na bǎlgarskija narod*, σελ. 252 κ. εξ.

15. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε διάστημα σαράντα ετών ανέβηκαν στο θρόνο του Τυρνόβου έξι τσάροι. Βλ. σχετ. D. Lang, *The Bulgarians*, σελ. 82 κ. εξ., Ν. Τοντόροφ, *Ίστορία*, σελ. 33 κ. εξ.

16. Για την ιστορία της ηγεμονίας του Βιδινίου βλ. Ν. Nedev, *Vǎrhu istorijata na vidinskoto carstvo*, Vidin 1914, Ρ. Nikov, «*Istoriija na vidinskoto knjaže-*

Μέσα σε αυτό το κλίμα συντελέστηκε η πρώτη δυναστική αλλαγή στο δεύτερο Βουλγαρικό Κράτος. Τη δυναστεία των Ασενιδών¹⁷ διαδέχτηκε η δυναστεία των Τέρτερη, που διατήρησε το θρόνο για περίπου 40 χρόνια (από το 1280 μέχρι το 1323). Ο Γεώργιος Τέρτερη (1280-1292), αν και είχε κάποιες επιτυχίες στον εσωτερικό τομέα, δεν κατάφερε να απαλλάξει το κράτος του από την εξωτερική απειλή. Η κατάσταση μάλιστα χειροτέρευσε, όταν οι Τάταροι εισέβαλαν στη Βουλγαρία και τον υποχρέωσαν να γίνει υποτελής τους¹⁸. Από τότε οι Τάταροι ανέλαβαν την πρωτοβουλία στις πολιτικές εξελίξεις της Βουλγαρίας, παραγκωνίζοντας την πολιτική επιρροή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που και αυτή άλλωστε βρισκόταν σε κατάσταση πολιτικής αδυναμίας¹⁹. Η επιρροή των Τατάρων στη Βουλγαρία μέσα στα επόμενα χρόνια έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε αυτοί όχι μόνο επέλεγαν τον ηγεμόνα της αλλά προσπάθησαν να καταλάβουν και το θρόνο²⁰. Όπως είναι φυσικό, η αυξημένη επιρροή των Τατάρων προκάλεσε την αντίδραση των Βουλγάρων, οι οποίοι στο πρόσωπο του Θεοδώρου Σβετοσλάβου, γιου του Γεωργίου Τέρτερη, βρήκαν έναν

---

stvo do 1232 godina», *Godišnik na Sofijskija Universitet, Istoriko-Filologičeski Fakultet*, tom XVIII, 8 (1922), D. Polivjannii, *Vidinskoto despotstva*, σελ. 291-294, D. Obolensky, *Commonwealth*, σελ. 244.

17. Τα μέλη της οικογένειας των Ασενιδών συνέχισαν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ιστορία του δεύτερου Βουλγαρικού Κράτους παρά την απώλεια της βασιλικής εξουσίας. Βλ. σχετ. I. Božilov, *Familijata na Asenevci (1186-1460), genealogija i prosopografija*, Sofia 1994.

18. *Istorija na Bălgarija*, σελ. 297-298, *Istorija na bălgarskija narod*, σελ. 281-284.

19. Κατά την περίοδο αυτή στο θρόνο του Βυζαντίου βρισκόταν ο Ανδρόνικος Β΄ που σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Μιχαήλ Η΄ ακολουθούσε μια πολιτική μικρής δύναμης. Η νέα τακτική της Αυτοκρατορίας, που ήταν απόρροια των περιορισμένων οικονομικών και στρατιωτικών της πόρων, περιόρισε όπως ήταν φυσικό και τις δυνατότητες παρέμβασής της τόσο στο βαλκανικό όσο και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Έτσι η περίοδος της επιθετικής - επεκτατικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄ τελείωσε οριστικά αφήνοντας στη θέση της περήφανης Αυτοκρατορίας μια μικρή και καχεκτική δύναμη εξαρτημένη άμεσα από τις διαθέσεις των πολυάριθμων εχθρών της. Αναλυτικότερη περιγραφή της εσωτερικής κατάστασης της Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο αυτή βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 166 κ. εξ. και D. Nicol, *Last Centuries*, σελ. 99 κ. εξ.

20. *Istorija na Bălgarija*, σελ. 298-299, *Istorija na bălgarskija narod*, σελ. 284-287.

ικανό και προικισμένο ηγέτη. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του (1298-1322) φάνηκε ότι το Βουλγαρικό Κράτος θα γνώριζε νέες ημέρες δόξας και ακμής παρόμοιες με εκείνες που είχε ζήσει κατά τη περίοδο του Ιωάννη-Ασέν Β'. Ο Θεόδωρος Σβετοσλάβος αντιμετώπισε με επιτυχία την ταταρική δύναμη, έλαβε μέτρα για την αποκατάσταση της εσωτερικής ειρήνης και την εμπέδωση της εξουσίας του, ενώ κατάφερε ακόμα και να επεκτείνει τα όρια του κράτους του νοτιότερα του Αίμου, εκμεταλλευόμενος τις ευνοϊκές για αυτόν συγκυρίες στην περιοχή²¹. Όλες οι ελπίδες όμως που δημιούργησε η βασιλεία του για το μέλλον του Βουλγαρικού Κράτους έσβησαν με το θάνατό του. Μετά τη βραχύβια βασιλεία του γιου του, που βασίλευσε ως Γεώργιος Τέρτερη Β' (1322-1323)²², η δυναστεία των Τέρτερη έσβησε και το κράτος άρχισε και πάλι να καταποντίζεται. Στην κρίσιμη αυτή στιγμή και για να αποφευχθεί η οριστική του διάλυση οι βογιάρροι εξέλεξαν νέο τσάρο, το Μιχαήλ Σισμάν.

Ο Μιχαήλ Σισμάν (1323-1330) εγκαθίδρυσε μια νέα δυναστεία, τη δυναστεία των Σισμανιδών, που έμελλε να είναι και η τελευταία πριν την κατάκτηση της Βουλγαρίας από τους Οθωμανούς. Το πιο σημαντικό ήταν ότι ο νέος τσάρος επανέφερε την ηγεμονία του Βιδινίου στην κυριαρχία του Τυρνόβου²³. Η αποκατάσταση της ενότητας του Βουλγαρικού Κράτους είχε μεγάλη σημασία για την πορεία της χώρας²⁴. Αν και η βασιλεία του Μιχαήλ Σισμάν ξεκίνησε με καλούς οιωνούς, η συνέχεια και το τέλος της δεν εξελίχθηκαν το ίδιο θετικά. Ο νέος τσάρος πέτυχε να επωφεληθεί από την εξασθένηση του Βυζαντίου²⁵. Δεν κατόρθωσε όμως να διατη-

21. Κατά την εποχή αυτή οι Τάταροι ήταν απασχολημένοι με εσωτερικά προβλήματα, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία επίσης ήταν απασχολημένη με την αντιμετώπιση των Οθωμανών και των Καταλών, ενώ η Σερβία μόλις τώρα είχε αρχίσει να εμφανίζεται ως υπολογίσιμη βαλκανική δύναμη. Βλ. σχετ. M. Dinić, «The Balkans», σελ. 537, D. Lang, *The Bulgarians*, σελ. 85-86.

22. *Istorija na Bălgarija*, σελ. 308-309, *Istorija na bălgarskija narod*, σελ. 293-294.

23. Μέχρι την εκλογή του από τους βογιάρρους για το θρόνο του Τυρνόβου ο Μιχαήλ ήταν ηγεμόνας του Βιδινίου. *Istorija na Bălgarija*, σελ. 323.

24. M. Dinić, «The Balkans», σελ. 542.

25. Κατά την περίοδο αυτή η Βυζαντινή αυτοκρατορία ταλανιζόταν από την ενδοδυναστική έριδα των δύο Ανδρονίκων. Βλ. σχετ. G. Ostrogorsky, *Ίστορία*, σελ. 191 κ. εξ., D. Nicol, *Last Centuries*, σελ. 159 κ. εξ. Πρβλ. Κ. Κύρη, *Τό Βυζάντιον κατά τόν ΙΔ' αιώνα. Ι. Η πρώτη φάσις τοῦ ἐμφυλίου*

ρήσει υπό την εξουσία του τη Φιλιππούπολη και τη Σωζόπολη²⁶, ενώ παράλληλα ήρθε σε σύγκρουση και με το αναδυόμενο σερβικό βασίλειο. Οι σχέσεις των δύο κρατών χειροτέρευαν συνεχώς, ώσπου τελικά έφτασαν και στην πολεμική σύγκρουση²⁷. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε το 1330 στο Velbužd (ελλ. Βελεβούσδιο) το σημερινό Kjustendil και σήμανε την οριστική υποταγή της Βουλγαρίας στη σερβική δύναμη²⁸. Στη μάχη αυτή μάλιστα σκοτώθηκε και ο ίδιος ο Μιχαήλ²⁹.

Μετά από αυτή τη δυσμενή εξέλιξη, στο βουλγαρικό θρόνο ανέβηκε ο γιος του Μιχαήλ, Ιωάννης-Στέφανος (1330-1331), που αρχικά υποστηρίχθηκε από τους Σέρβους³⁰. Αυτός όμως δεν μπόρεσε να εδραιώσει την αρχή του και σύντομα οι ισχυροί βογιάρτοι ανακήρυξαν νέο τσάρο, τον Ιωάννη-Αλέξανδρο (1331-1371)³¹, ο οποίος τέθηκε, όπως και ο προκατόχος του, υπό την κηδεμονία των Σέρβων. Από τότε μάλιστα η σερβική παρέμβαση στη Βουλγαρία έγινε ακόμα ισχυρότερη, κατ' αναλογία της ανάπτυξης του Σερβικού Κράτους, το οποίο την περίοδο αυτή και κάτω από την ισχυρή εξουσία του Στέφανου Δουσάν έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του³². Στη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννου-Αλεξάνδρου η Βουλγαρία παρουσίασε μια τελευταία αναλαμπή, λίγο πριν υποκύψει στην οθωμανική κυριαρχία. Ο νέος τσάρος εκμεταλλεύτηκε την αδυναμία του Βυζαντίου, για να ενισχύσει και να σταθεροποιήσει τις κτήσεις του³³, οι οποίες τώρα πια δεν απειλούνταν από

πολέμου και πρώτη συνδιαλλαγή τῶν δύο Ἀνδρονίκων (20. IV - Φθινόπωρο 1321), ἔσωτερικά και ἔξωτερικά προβλήματα, Λευκωσία 1982.

26. *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 323-326.

27. M. Dinić, «The Balkans», σελ. 541-544, όπου περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις πραγματικές αιτίες και τις αφορμές που οδήγησαν τη Βουλγαρία και τη Σερβία σε σύγκρουση.

28. W. Miller, *Ίστορία*, σελ. 56-57.

29. *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 332.

30. *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 332-334, *Istorija na bǎlgarskija narod*, σελ. 295-296.

31. M. Dinić, «The Balkans», σελ. 543, *Istorija na bǎlgarskija narod*, σελ. 296.

32. *Istorija srpskog narod*, σελ. 511-565.

33. Κατά την περίοδο αυτή το Βυζάντιο ήταν απασχολημένο με τη χειρότερη εμφύλια διαμάχη που γνώρισε στη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Η σύγκρουση ξέσπασε το 1341, αμέσως μετά το θάνατο του Ανδρονίκου Γ', ανάμεσα στο μέγα δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό και την αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας, την οποία υποστήριζαν ο πατριάρχης Ιωάννης Κα-

τους Βυζαντινούς αλλά από τους Οθωμανούς, που είχαν αρχίσει να εγκαθίστανται μόνιμα στη Βαλκανική³⁴. Η Βουλγαρία κατά το διάστημα αυτό κάτω από την ήπια κυριαρχία των Σέρβων γνώρισε μια περίοδο εσωτερικής γαλήνης και σταθερότητας, που της επέτρεψε να παρουσιάσει αξιόλογη πολιτιστική ανάπτυξη. Με επίκεντρο τη σχολή του Τυρνόβου και μέσα στα πλαίσια του κινήματος του Ησυχασμού, η χώρα γνώρισε τέτοια πνευματική ανάπτυξη που μόνο με εκείνη της περιόδου του Συμεών μπορεί να συγκριθεί³⁵.

Λόγιοι, όπως ο πατριάρχης Τυρνόβου Ευθύμιος ή ο Κυπριανός και ο Γρηγόριος Τσάμπλακ, πλούτισαν με μεταφράσεις και πρωτότυπα έργα τη βουλγαρική γραμματεία και την κατέστησαν πρότυπο και οδηγό για όλα τα υπόλοιπα σλαβικά έθνη και ιδιαίτερα για τους Ρώσους, που δέχτηκαν αυτή την εποχή για δεύτερη φορά στην πνευματική τους ιστορία την ευεργετική επίδραση της Βουλγαρίας³⁶. Ενδεικτικό για το επίπεδο στο οποίο έφτασε ο πνευμα-

---

λέκας και ο Αλέξιος Απόκαυκος. Ο εμφύλιος πόλεμος έληξε το 1347 με την επικράτηση και τη στέψη του Καντακουζηνού στην Κωνσταντινούπολη. Ο πόλεμος αυτός ήταν πολύ καταστροφικός για το κράτος, αφού διέλυσε και τις τελευταίες ελπίδες για ανάκαμψη και αποστράγγισε όλες τις ζωτικές του δυνάμεις. Εξαιτίας του, ό,τι απέμεινε από την άλλοτε κραταιά Βυζαντινή Αυτοκρατορία καταστράφηκε και ερημώθηκε. Επιπλέον, η σύγκρουση αυτή έγινε η αιτία για την εδαφική συρρίκνωση του κράτους. Οι Σέρβοι από τη Δύση και οι Οθωμανοί από την Ανατολή κατέλαβαν χωρίς αντίσταση εκτεταμένα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα μάλιστα όσον αφορά τους Οθωμανούς η ενδοβυζαντινή σύγκρουση τους άνοιξε το δρόμο προς την Ευρώπη και τους επέτρεψε να θέσουν τις προϋποθέσεις της κατοπινής τους εξέλιξης. Βλ. σχετ. I. Cantacuzeni, *Historiarum*, Lib. III, N. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή ιστορία*, P. G. 148, 784 B -1025 D, καθώς και G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 205 κ. εξ και D. Nicol, *Last Centuries*, σελ. 191 κ. εξ.

34. Η αρχή για την οθωμανική επέκταση στη Βουλγαρία έγινε με την κατάληψη της Ζαγοράς και της Φιλιππούπολης το 1362. Βλ. σχετ. W. Miller, *Ιστορία*, σελ. 57-58.

35. Περισσότερα σχετικά με την πνευματική ανάπτυξη της Βουλγαρίας κατά την περίοδο αυτή βλ. I. Ταρνανίδη, *Ιστορία*, σελ. 64-65, Δ. Γόνη, *Ιστορία*, σελ. 71-76, D. Petkanova, *Literatura*, σελ. 404 κ. εξ., και *Istorija na Bǎlgarija*, σελ. 399 κ. εξ.

36. Σχετικά με τη δεύτερη νοτιοσλαβική επίδραση στο ρωσικό κόσμο βλ. D. Lihac̆ev, *Nekotorye zadaci izučenija vtorogo južnoslavjanskogo vlijanija*, Moskva 1958, του ιδίου, *Stilät*, σελ. 9-26, και A. A. Ταχιάου, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 201.

τικός βίος της χώρας κατά την περίοδο αυτή είναι ότι όχι μόνο αφομοιώθηκαν τα σύγχρονα βυζαντινά πνευματικά ρεύματα, όπως ο Ησυχασμός³⁷, αλλά ακόμα και οι βυζαντινές πολιτικές θεωρίες έγιναν αντικείμενο αυτόνομης επεξεργασίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του χρονικού του Μανασσή, το οποίο μεταφράστηκε για λογαριασμό του τσάρου Ιωάννου-Αλεξάνδρου. Με αυτό οι Βούλγαροι προχώρησαν ένα βήμα παραπέρα από τα βυζαντινά τους πρότυπα. Στη μετάφραση του χρονικού τη θέση του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού παίρνει ο Ιωάννης-Αλέξανδρος, ενώ τη θέση της Κωνσταντινούπολης λαμβάνει το Τύρνοβο³⁸. Στην προσθήκη αυτή του μεταφραστή πολλοί επιστήμονες και ιδιαίτερα Βούλγαροι είδαν την πρώτη διατύπωση της θεωρίας της «Τρίτης Ρώμης»³⁹. Ωστόσο, το Τύρνοβο δεν διέθετε ούτε παράδοση ανάλογη προς αυτή της Κωνσταντινούπολης αλλά ούτε και την απαραίτητη ιστορική συνέχεια (αφού, όπως θα δούμε, η πόλη κυριεύτηκε από τους Οθωμανούς το 1393), για να διεκδικήσει τίτλους ανάλογους προς αυτούς της Κωνσταντινούπολης ή αυτούς που παρουσίασε αργότερα η Μόσχα, η οποία προβλήθηκε ως «Τρίτη Ρώμη»⁴⁰. Οι ανταγωνιστικές τάσεις της πρωτεύουσας του δεύ-

37. Α. Α. Ταχιάου, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 209 κ. εξ.

38. D. Obolensky, *Commonwealth*, σελ. 245-247 και I. Ταρνανίδη, *Ιστορία*, σελ. 64-65. Για το χρονικό του Μανασσή βλ. επίσης και το έργο *Hronikata na Konstantin Manasi*, Sofia 1992, με μετάφραση στη σύγχρονη βουλγαρική γλώσσα και κατατοπιστική εισαγωγή από τον I. Bujukliev και χρήσιμα σχόλια από τον I. Božilov.

39. I. Dujčev, *Tărnovo kato političeski i duhoven centăr*, σελ. 413-431 και του ιδίου *Tărnovo kato kulturno središte*, σελ. 296-316, V. Tăpkova-Zajmova, *Tărnovo meždu*, σελ. 249-261, H. Schaefer, *Moskau das dritte Rom*, σελ. 1-12, D. Obolensky, *Commonwealth*, σελ. 245-247. Πρβλ. R. Panova, *Stoličnijat grad*, σελ. 165.

40. Από την πολύ πλούσια σχετική βιβλιογραφία περί της θεωρίας της «Τρίτης Ρώμης» βλ. W. K. Medlin, *Moscow and East Rome. A Political Study of the Relations of Church and State in Moscovite Russia*, Genève 1952, τα πρακτικά του Συνεδρίου “Da Roma alla Terza Roma” με τίτλο *Roma, Constantinopoli, Mosca, Napoli* 1983, σελ. 435-556, I. Ταρνανίδη, «Η αρχή και το τέλος της “περί τρίτης Ρώμης” θεωρίας», *Καθ’ οδόν*, 1 (1992), 89-95, J. Meyendorff, «Was There Ever a “Third Rome”? Remarks on the Byzantine Legacy in Russia», *Rome, Constantinople, Moscow. Historical and Theological Studies*, Crestwood NY, 1996, σελ. 130-147 και Α. Α. Ταχιάου, «Η βυζαντινή κληρονομία στον κόσμο τών Σλάβων. Πρόσληψη και διαλεκτική δια-

Ο τσάρος Ιωάννης-Αλεξάνδρος με τη δεύτερη σύζυγό του Σάρα-Θεοδώρα και τους γιους τους Ιωάννη-Σισμάν και Ιωάννη-Ασέν. Παράσταση από το Τετραβάγγελο του Ιωάννου-Αλεξάνδρου (1356), που φυλάσσεται στο Λονδίνο.

τερου Βουλγαρικού Κράτους προς την Κωνσταντινούπολη θα πρέπει να ειδωθούν κυρίως μέσα από την προοπτική του ανταγωνισμού των περιφερειακών πόλεων με την πρωτεύουσα⁴¹.

Η πνευματική ανάπτυξη και ακμή της Βουλγαρίας όμως δεν διήρκεσε για πολύ. Η σταδιακή υποδούλωση της χώρας στους Οθωμανούς σήμανε και την πνευματική και πολιτιστική της απονέκρωση. Ήδη στη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννου – Αλεξάνδρου το κράτος διαιρέθηκε για άλλη μια φορά. Αυτή τη φορά μάλιστα από τη διαίρεση προέκυψαν τρεις ανεξάρτητες ηγεμονίες: του Τυρνόβου, του Βιδινίου και της Δοβρουτσάς. Η απόσχιση του Βιδινίου ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της τακτικής του τσάρου, ο οποίος «καλλιέργησε τη διχόνοια στις οικογενειακές του σχέσεις»⁴². Όπως είναι γνωστό, ο Ιωάννης-Αλέξανδρος παραμέρισε το μεγαλύτερο γιο του από τον πρώτο του γάμο, Ιωάννη-Στρασιμίρ, και όρισε διάδοχό του τον Ιωάννη-Σισιμάν, ο οποίος ήταν πρωτότοκος γιος του από το δεύτερο γάμο του με τη Σάρα-Θεοδώρα. Στον Ιωάννη-Στρασιμίρ έδωσε ως αποζημίωση την ηγεμονία του Βιδινίου (1356), η οποία για άλλη μια φορά αποσχίστηκε από την υπόλοιπη Βουλγαρία⁴³. Ο Στρασιμίρ, μετά τον θάνατο του πατέρα του (1371), κυβέρνησε το Βιδίνιο ως ανεξάρτητος ηγεμόνας. Υπήγαγε την Εκκλησία της ηγεμονίας του στην Κωνσταντινούπολη και δεν δίστασε να αυτοανακηρυχτεί τσάρος και να κόψει δικά του νομίσματα για να υπογραμμίσει την ανεξαρτησία του. Όπως ήταν λοιπόν επόμενο οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο κράτη κάθε άλλο παρά φιλικές μπορούσαν να είναι⁴⁴. Παράλληλα με την απόσχιση του Βιδινίου στα εδάφη του άλλοτε ενιαίου Βουλγαρικού Κράτους δημιουργήθηκε και τρίτη ανεξάρτητη ηγεμονία (μέσα του 14^{ου} αιώ-

---

δικασία», *Πρακτικά τής Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 75 (2000), τεύχ. Β', 103-138, Ανάτυπο.

41. Σχετικά με την ανταγωνιστική σχέση των περιφερειακών πόλεων με την πρωτεύουσα χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των σχέσεων Νόβγοροδ – Μόσχας και Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης. Βλ. αντίστοιχα Ν. Κ. Gudzij, *Istorija drevnej ruskoj literatury*, Moskva 1953 και Β. Νερόντζη-Βαρυμάζη, *Εγκώμια της βυζαντινής Θεσσαλονίκης. Εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση*, Θεσσαλονίκη 1999, όπου καταγράφονται ανάλογες τάσεις.

42. Μ. Dinić, «The Balkans», σελ. 543.

43. Μ. Dinić, «The Balkans», σελ. 543-544, *Istorija na bälgarskija narod*, σελ. 297 και Ν. Nedev, *Vidinskoto carstvo*, σελ. 6-7.

44. *Istorija na Bälgarija*, σελ. 405-406.

να). Το βορειοανατολικό τμήμα της χώρας, η σημερινή Δοβρουτσά, αυτονομήθηκε αρχικά υπό την ηγεσία του ισχυρού βογιάρου Βαλίκ και κατόπιν υπό την ηγεσία του αδελφού του Δόβροτιτς, στον οποίο και οφείλει το όνομά της η περιοχή⁴⁵.

Ο διαμελισμός του Βουλγαρικού Κράτους υπήρξε καταστροφικός για το μέλλον του, γιατί, όπως πολύ σωστά επισημαίνεται, «μείωσε τή στρατιωτική και οικονομική δύναμη τής Βουλγαρίας, σέ μια εποχή κρίσιμη, όταν οί Τοῦρκοι εἶχαν ἤδη ἐγκατασταθεῖ στή Βαλκανική καί ἀπειλοῦσαν τήν ἀνεξαρτησία τῶν βαλκανικῶν λαῶν»⁴⁶. Τα αποτελέσματα της εσωτερικής διαίρεσης και της συνακόλουθης αποδυνάμωσης της κεντρικής εξουσίας δεν άργησαν να φανούν. Πρώτα υποτάχθηκε στους Οθωμανούς η Ζαγορά και ακολούθησε η Φιλιππούπολη το 1362⁴⁷. Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη-Σισμάν έγινε φανερό πως η θέση των Οθωμανών είχε σταθεροποιηθεί στη Βαλκανική και πως αργά ή γρήγορα τα χριστιανικά κράτη θα υποτάσσονταν στη δύναμή τους. Η Βουλγαρία μάλιστα εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης κινδύνευε πιο άμεσα. Ο τσάρος αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του ισχυρού Μουράτ Α΄ και να του δώσει την αδελφή του, Ταμάρρα, για γυναίκα του⁴⁸. Παρόλα αυτά όμως δεν στάθηκε δυνατό να ανακοπεί η οθωμανική προέλαση, που συνεχιζόταν ακατάπαυστα, ενισχυμένη ακόμα περισσότερο από τη φανερή βουλγαρική αδυναμία. Προανάκρουσμα της οριστικής επικράτησης των Οθωμανών ήταν οι ληστρικές επιδρομές, τις οποίες κατά την προσφιλή τους τακτική εξαπέλυαν συχνά σώματα ατάκτων γαζήδων⁴⁹. Χα-

45. W. Miller, *Ίστορία*, σελ. 59, *Istorija na Bălgarija*, σελ. 345 και V. Gjuzele, *Bălgarskija Severoiztok i Černomorieto*, σελ. 41 κ. εξ.

46. Μ. Νυστάζοπούλου-Πελεκίδου, *Οί βαλκανικοί λαοί*, σελ. 183.

47. Μ. Νυστάζοπούλου-Πελεκίδου, *Οί βαλκανικοί λαοί*, σελ. 183.

48. *Istorija na Bălgarija*, σελ. 355, *Istorija na bălgarskija narod*, σελ. 325. Χαρακτηριστικό είναι ότι η Βουλγαρική Εκκλησία, αναγνωρίζοντας την προσφορά της Ταμάρρα, διατήρησε άσβεστη τη μνήμη της καταγράφοντας το όνομά της στο βουλγαρικό Συνοδικό της Ορθοδοξίας για να μνημονεύεται εκεί ανάμεσα στα ονόματα των τσάρων και των συζύγων τους. Βλ. σχετ. G. Popruženko, *Sinodik*, σελ. 89.

49. Μ. Dinić, *The Balkans*, σελ. 545, *Istorija na Bălgarija*, σελ. 352-353. Οι γαζήδες (μαχητές του Ισλάμ) ήταν σώματα ατάκτων στρατιωτών που διακρίνονταν για το θρησκευτικό τους φανατισμό και τη μαχητική τους διάθεση. Σε ολόκληρη την πρώτη περίοδο της οθωμανικής επέκτασης στη Μ. Ασία και κατόπιν στη Βαλκανική, αποτέλεσαν την εμπροσθοφυλακή

ρακτηριστικό για την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, εξαιτίας των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων, ήταν το γεγονός ότι η Βουλγαρία δεν μπόρεσε να συμμετάσχει δυναμικά σε καμιά από τις προσπάθειες των υπόλοιπων βαλκανικών κρατών για να αναχαιτίσουν την οθωμανική απειλή⁵⁰. Έτσι το μέλλον της Βουλγαρίας ήταν προδιαγεγραμμένο· το 1382 υποτάχθηκε στους Οθωμανούς η Σόφια, ενώ το 1393, ύστερα από τρίμηνη πολιορκία, παραδόθηκε (στις 17 Ιουλίου) και η πρωτεύουσα του δεύτερου Βουλγαρικού Κράτους, το Τύρνοβο⁵¹. Την πόλη μάλιστα υπερασπίστηκε όχι ο τσάρος Ιωάννης-Σισμάν αλλά ο πατριάρχης Ευθύμιος. Το τελευταίο τμήμα του παλαιού Βουλγαρικού Κράτους που παρέμενε ακόμα ελεύθερο ήταν η ηγεμονία του Βιδινίου, η οποία υποτάχθηκε τελικά στους Οθωμανούς το 1396, ύστερα από τη μάχη της Νικόπολης, στην οποία ο ηγεμόνας του Βιδινίου φαίνεται πως είχε κάποια συμμετοχή⁵².

Έτσι, το άλλοτε ισχυρό Βουλγαρικό Κράτος υποδουλώθηκε πρώτο στους Οθωμανούς, αφού οι ηγεμόνες του δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν έγκαιρα ποια ήταν η πραγματική απειλή για το κράτος τους και ανάλωσαν τις δυνάμεις τους σε μάταιες εμφύλιες συγκρούσεις στο εσωτερικό και σε διαμάχες με τους άλλους χριστιανούς ηγεμόνες της Βαλκανικής στο εξωτερικό. Η αδυναμία συνεννόησης για την από κοινού αντιμετώπιση της οθωμανικής απειλής φάνηκε πολύ καθαρά, όταν ο Ιωάννης-Αλέξανδρος αρνή-

---

των οθωμανικών κατακτητικών εξορμήσεων. Περισσότερα για τη συμβολή των γαζήδων στην προώθηση και εδραίωση της οθωμανικής κυριαρχίας βλ. P. Wittek, «Deux chapitres», σελ. 302-319, F. Taeschner, «The Ottoman Turks», σελ. 754 κ. εξ. και Α. Βακαλόπουλου, *Ίστορία*, σελ. 100-104 και 115-120.

50. Η Βουλγαρία δεν συμμετείχε ούτε στη μάχη του Έβρου το 1371, ούτε στη μάχη του Κοσσυφοπεδίου το 1393. Κ. Άμάντου, *Γείτονες*, σελ. 42-43.

51. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οί βαλκανικοί λαοί*, σελ. 184. Πληροφορίες για την πολιορκία και την κατάληψη της πόλης διασώζει το Εγκώμιο που συνέθεσε προς τιμή του Ευθυμίου Τυρνόβου, ο Γρηγόριος Τσάμπλακ, κεφ. 50 κ. εξ., *Pohvalno slovo*, σελ. 198 κ. εξ., καθώς και το Εγκώμιο προς τιμή της Αγίας Φιλοθέης που συνέθεσε ο μητροπολίτης Βιδινίου Ιωάσαφ, κεφ. 9, E. Kalužniacki, *Aus der Panegyrischen*, σελ. 109-111 και V. Kiselkov, «Mitropolit Joasaf Bdinski», σελ. 201-203 (όπου η μετάφραση του Εγκωμίου στη σύγχρονη βουλγαρική γλώσσα).

52. *Istorija na Bălgarija*, σελ. 367-368, Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οί βαλκανικοί λαοί*, σελ. 184.

θηκε την προτεινόμενη από το βυζαντινό αυτοκράτορα συμμαχία κατά των Οθωμανών⁵³. Τις συνέπειες αυτής της αστόχαστης πολιτικής πλήρωσαν πρώτοι από όλους τους βαλκανικούς λαούς οι Βούλγαροι, οι οποίοι περιήλθαν υπό την οθωμανική κυριαρχία σε διάστημα λιγότερο από μισό αιώνα από την πρώτη εμφάνιση των Οθωμανών στη Βαλκανική.

Β. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΤΟΥ 14^{ου} ΑΙΩΝΑ

Όπως έχει επισημάνει η σχετική έρευνα, η πνευματική ανάπτυξη της Βουλγαρίας κατά το 14^ο αιώνα ενισχύθηκε από δύο κυρίως παράγοντες: α) από το ησυχαστικό κίνημα, που γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση και επηρέασε βαθιά την εκκλησιαστική της ζωή και β) από την προσωπική αγάπη του τσάρου Ιωάννου-Αλεξάνδρου για τα γράμματα και τις τέχνες⁵⁴.

Ο 14^{ος} αιώνας στην ορθόδοξη Ανατολή είναι γνωστός ως αιώνας του Ησυχασμού⁵⁵. Το ησυχαστικό κίνημα την περίοδο αυτή βρήκε από τη μοναχική έρημο και έγινε η κυρίαρχη τάση της κοινωνικής και της πολιτιστικής ζωής των ορθόδοξων λαών. Η εξέλιξη αυτή, που παρουσιάστηκε πρώτα στο Βυζάντιο⁵⁶, ήταν αδύνα-

53. W. Miller, *Ίστορία*, σελ. 57-58, Ν. Τοντόροφ, *Ίστορία*, σελ. 38.

54. Ι. Ταρνανίδη, *Ίστορία*, σελ. 64.

55. Ο Ησυχασμός υπήρξε ένα ευρύτερο πνευματικό κίνημα στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το οποίο, αν και έχει την αρχή του στη μοναχική πρακτική του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα, ανδρώθηκε και κυριάρχησε στη ζωή της Ανατολικής Εκκλησίας τον 14^ο μ.Χ. αιώνα. Περισσότερα για το πνευματικό αυτό κίνημα και τη σημασία του βλ. στην περιεκτική και βιβλιογραφικά ενημερωμένη Εισαγωγή του Β. Χριστοφορίδη στη μελέτη του, *Οι ησυχαστικές έριδες κατά το ΙΔ' αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 13-24, καθώς επίσης και τις εργασίες: Α. Ι. Δεληκωστοπούλου, *Η εξέλιξη της μυστικής Θεολογίας στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα 1992, V. Lossky, *Ή θέα του Θεού* (μετάφραση Μ. Καλαμαρά), Θεσσαλονίκη 1973, I. Hausherr, «La méthode d' oraison hésychaste», *Orientalia Christiana*, IX, 2, 1927 και «L' hésychasme, étude de spiritualité», *Orientalia Christiana Periodica*, XXII, 1956, 5-40, 247-285.

56. Για την επικράτηση του Ησυχασμού ως κυρίαρχης τάσης στην εκκλησιαστική και κοινωνική ζωή της Αυτοκρατορίας κατά το 14^ο αιώνα βλ. J. Meyendorff, *Introduction à l' étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959 και την αγγλική του μετάφραση *A Study of Gregory Palamas* (translated by G. Lawrence), London 1964, του ίδιου, *St. Grégoire Palamas et la mystique Orthodoxe*, Paris 1959, του ίδιου, *Byzantine Hecychasm: Historical, Theological and Social Problems*,